

Юрій Свідлов

ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ВІЙСКОВОГО ПРОТИСТОЯННЯ (МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ)

У статті зроблена спроба розглянути проблему національної безпеки в рідчизні теорії систем Н. Лумана. Доведено, що за допомогою основних понять цієї теорії можна суттєво прояснити та уточнити базові категорії теорії національної безпеки (виклик, ризик, загроза, небезпека) та продемонструвати їх евристичний потенціал для практичних рекомендацій у складній для України поточній ситуації.

Ключові слова: *теорія систем, самоорганізація, повторний вхід, структурний співзв'язок, виклик, ризик, загроза.*

Svidlov Yu. Ukraine's national security problem in the confrontation viyskovoho (Methodological Aspects).

In the article it is made an attempt to analyze the problem of national security using the theory of social systems of N.Luman. It is

proved, that with the help of this theory it is possible to elucidate and precise the basic categories of the national security (challenge, risk, threat, danger) and to demonstrate their heuristic potential for practical recommendations in the complicated situation for Ukraine.

Keywords: *the theory of systems, self-organisation, re-entry, structure inter-connection, challenge, risk, danger.*

Анексія Криму та події на Сході України як ніколи актуалізували перед науковцями, політиками та військовими завдання розробити теорію національної безпеки, яка б не тільки відповідала високим академічним стандартам, але й сприяла втіленню напрацьованих результатів безпосередньо в практику військово-політичного життя країни.

Ми не можемо сказати, що теорія національної безпеки загалом та національної безпеки України зокрема є принципово новою та такою, яка не вивчалася раніше. Варто згадати, що значний внесок в її розробку зробили такі українські вчені, як А. Гончаренко, О. Бодрук та А. Лисицин. Вони були першими науковцями, які фундаментально поставили цю проблему на порядок денний перед українською науково-політичною спільнотою. В подальшому до розробки цієї проблеми долучився В. Богданович, А. Мачинський [1] та багато інших науковців [2].

Унаслідок цієї наполегливої праці Україна у 1997 році отримала добре відпрацьований для свого часу державний документ – «Концепцію національної безпеки України». Однак це не означає, що зазначені здобутки вичерпали увесь перелік проблем, які стоять перед сучасним безпекознавством. Теоретичні дослідження в цій галузі бурхливо розвиваються, та теорія «національної безпеки» набула ознак самостійної академічної дисципліни. (Скажімо, у США ця проблематика стала центральною у дослідницькій діяльності школи стратегічного аналізу в загальній теорії міжнародних відносин. Таке ставлення має стати прикладом того, як виклики часу спонукають до постійного корегування методологічної бази для аналізу національної безпеки. (Про це, зокрема, говорилося у колективній статті «Громадянський контроль та система національної безпеки України» [3]).

Як ми вже зазначали, після подій у Криму та на Сході України стає нагальною та невідкладною потребою відповідність теорії національної безпеки відповідати викликам часу. І це стосується, насамперед, методологічної бази для побудови такої поглибленої теорії. На наше глибоке переконання, використання апарату теорії систем здатне надати як міцну теоретичну базу, так і розширити можливості його практичного застосування в безпековій політиці держави. Інакше кажучи, цей апарат несе величезні евристичні можливості, які, незважаючи на те, що теорія систем уже застосовувалася в сучасному безпекознавстві, є далеко невичерпаними. В чому полягає причина того, що системні дослідження також є досить маргінальними у безпекознавчих дослідженнях? На наш погляд, вона полягає в тому, що в них використовується поняття «системи» без чіткого апарату теорії систем, внаслідок чого «система» виступає скоріш метафорою та самоочевидністю, ніж дійсним інструментом наукового аналізу.

Друга причина полягає в тому, що є декілька теорій систем (у тому числі у суспільних науках), і кожен дослідник, який використовує апарат цих теорій, постає перед проблемою вибору принагідної теорії. Наприклад, у системних категоріях мислив такий соціальний філософ, як Е. Гідденс [4], ними оперував класик соціології Т. Парсонс [5], на них стоїть концепція «світ-системи» І. Валерстайна [6]. І, повторюємо, виникає питання, яка з них найбільш повно відповідає потребам теорії національної безпеки? На наше переконання, такою теорією є теорія Матурани [7] та Н. Лумана [8], за допомогою якої ми можемо зрозуміти як сутність суспільно-політичної системи, так і критерії її безпеки. (Оскільки німецький дослідник взяв за основи системні розробки колумбійського біолога, то цей різновид системної теорії називають теорією Матурани-Лумана).

Чим ця теорія принципово відрізняється від інших теорій соціальних систем? Щоб зрозуміти це, дуже стисло викладемо основні 17 її понять.

А. «Аутопойезис» та «самоорганізація». Зазначені категорії передбачають, по-перше, автономію системи від зовнішнього світу, а по-друге – створення системи тільки *за рахунок власних операцій*. [8, с. 113]. На перший погляд, це – абстрактне положення,

релевантне для будь-якої системи (від живої клітини – до держави). І тому виникає питання щодо його застосування відносно нашого об'єкта – «суспільного Цілого» (у випадку України – «національної держави») та яким чином можна його застосувати так, щоб запобігти тривіальності та очевидності? Щоб пояснити це, доцільно ще раз акцентувати автономію системи від «навколишнього світу». Ця автономія не означає, що система аж ніяк не взаємодіє з цим світом. Так, клітина залежить від організму, а останній – долучений до системи обмінів з навколишнім середовищем. Однак при цьому це середовище не може *створити* систему, яка буде функціонувати тільки за умов наявності «власних операцій». Наприклад, природне довкілля може змінюватися, але вид (чи то динозавр, чи заєць) залишається тим самим. Єдине, що може навколишній світ – створити такі умови, за яких «система» не зможе функціонувати, тобто *зруйнувати* її.

Так загинули вже згадані динозаври, так загинули стародавні імперії, так під загрозою вимирання і зараз перебувають цілі види тварин і так розпалися держави з неефективними тоталітарними режимами. На жаль, болісний приклад значущості ролі самоорганізації та аутопойезису являє собою Україна, яка навіть за умов державної незалежності не змогла повністю відокремитися від Росії (яка в цьому випадку відіграє роль «зовнішнього світу») та залишалася в певному симбіотичному зв'язку з нею, даючи їй можливість визначати внутрішні процеси. І завдяки цьому факту нині Україна зупинилася на межі не тільки втрати своєї території, але й на межі небезпеки знищення своєї державності.

Б. Повторний вхід. Наступною категорією є категорія «повторного входу», яка теж має цілком конкретні прояви у функціонуванні суспільних систем та такої системи, як «національна держава». Нагадаймо, що ця категорія фіксує динамічні аспекти буття системи, суть яких полягає у постійному *відтворенні* відмінності між системою та зовнішнім світом. На перший погляд, може здатися, що і ця категорія мало що дає, порівняно з категоріями «аутопойезису» чи «самоорганізації», однак часовий вимір нам важливий для розуміння того, що система не може перебувати у стаціонарному стані. Вона повинна постійно відтворювати свою системність, незважаючи на виклики «зовнішнього світу». Причому не просто відтворювати,

але їй еволюціонувати в бік більш гнучкої та складної диференціації своїх функцій. Але може статися і так, що цей виклик може бути занадто складним, і в якийсь момент система не зможе відтворити базову відмінність між собою та навколишнім світом і загине.

(Описана ситуація чітко прописана в «цивілізаційній» концепції англійського історика Арнольда Тойнбі, яка просякнута системними інтуїціями. Так, виклик належить до навколишнього світу. А «відповідь» – практично дублює категорію «повторного входу». Якщо виклик є занадто складним та потужним, то відповідь не призводить до повторного відтворення системи і вона гине. Як історик, Тойнбі проілюстрував цей принцип на багатому емпіричному матеріалі. І хоча його побудови здавалися багатьом ученим суто спекулятивними конструкціями, ми вважаємо їх цікавими та точними системними побудовами [9]).

В. Структурний співзв'язок. Ця категорія виступає як категорія «структурного співзв'язку», яка фіксує спосіб, за допомогою якого система здатна взаємодіяти з навколишнім середовищем, зберігаючи свою системну єдність та системні операції. Знову ж таки, для ілюстрації цієї категорії ми можемо навести приклад А. Тойнбі. Як ми щойно казали, термін «виклик» означає вплив середовища на діяльність системи. А структурний співзв'язок – входить у «відповідь» як показник тієї міри, за умов порушення якої система нездатна виконати операцію «повторного входу» і їй загрожує знищення. Наприклад, держава може втрачати частини своєї території (як Україна втратила Крим та частину Донбасу), але при цьому вона ще здатна функціонувати як цілісна система (тобто діє фільтр «структурного співзв'язку»). Однак існує небезпека, що за таких умов впливу «зовнішнього середовища» може настати момент, коли «структурний співзв'язок» руйнується, операція «повторного входу» не виконується (а це веде до блокування принципів «аутопойезису» та «самоорганізації»). Система припиняє своє автономне існування, і держава зникає.

Після викладення основ системної теорії та нашої корекції положень її найбільш розробленого різновиду Матурани-Лумана в річищі наших завдань виникає питання про те, наскільки вироблений апарат цієї теорії здатний бути застосованим для розуміння сутності «національної безпеки».

Для того, щоб уявити це, наведемо наше робоче визначення національної безпеки в річищі даної теорії систем, яке полягає у наступному: *«Безпекою» для будь-якої Системи можна вважати такий набір параметрів та такий режим їх взаємодії, за умов якого вона здатна відтворювати свої власні операції та забезпечувати своє функціонування як Системи».*

Наведене визначення є справедливим не тільки для технічних чи біологічних систем, але й для систем соціальних. І, передусім, для цілісних державно-політичних та соціальних організацій. Про які параметри йде мова і що забезпечує роботу такого системного організму, як «національна держава»? І знову ж таки, що принципово нового нам може дати системна теорія, крім повтору про значущість такого поняття, як «територіальна цілісність» та про «стабільність», як корелят оптимального режиму функціонування системи даного типу? Перед тим, як відповісти на ці питання, згадаймо, які складові входять до системи під назвою «національна держава» і чим це державне утворення відрізняється від інших типів держав? Якщо розмірковувати дуже стисло, то майже в марксистському ключі з деякими уточненнями можна сформулювати такі чотири складові: тип економічного виробництва (ринково-капіталістичний) – соціально-політична інфраструктура, корелятивна цьому типу (класова організація суспільства) – основний регулятор відносин між суспільними групами-класами (феномен права як рівності перед законом) – тип політичного режиму (переважно демократія парламентського типу) – тип ідентичності (поява «Нації» як ідеального суб'єкта та «національної ідентичності», вищої за будь-яку класову-групову форму ідентифікації) – визнання території держави як території проживання «національної спільноти» та суверенітету над цією територією, що дає підстави використати назву «національна держава» або «держава-нація».

Ми взяли за взірць саме «національну державу», тому що саме таку форму державного устрою намагаються сформувати в Україні. І якими б банальними та самоочевидними не були згадані складові, можна легко показати, по-перше, що їхнє врахування дозволить визначити «формулу» *національної безпеки*, а по-друге що існують

інші моделі суспільно-політичних систем («організмів»), які матимуть свою формулу «безпеки», що за наявності деяких спільних місць суттєво відрізняється від аналогічної формули «національної держави». Після констатації цих досить відомих речей дуже стисло розглянемо, як діють системні категорії в даній формі «суспільно-політичної системи» та які наслідки в сфері формування відповідної «моделі безпеки» вони матимуть.

Згадуючи, що наша дефініція «національної безпеки» полягає в тому, що «національна безпека» є станом, за умов якого система здатна виконувати свої функції та забезпечувати власне відтворення, ми можемо дати дещо незвичну інтерпретацію загальновідомим категоріям національної безпеки. Стисло нагадаємо їх.

А. Стабільність. У термінах системної теорії категорія «стабільності» є однією з найфундаментальніших, оскільки характеризує безперерйну роботу системи, той факт, що всі власні операції системи виконуються і система постійно відтворює себе в своїй автономії від впливів довкілля. Використовуючи цю категорію в безпекознавстві, треба усвідомлювати, що вона торкається функціонування системи як Цілого та досить опосередковано включає в себе такі ідеологізовані уявлення, як зміна влади, народні протестні рухи тощо. Для того, щоб переконатися в цьому, достатньо подивитися на функціонування суспільних систем сучасних західних держав, де антивладні масові виступи є нормою повсякденного життя. І тим не менш, вони можуть у кращому разі примусити правлячий уряд піти у відставку, але вони залишають систему непохитною. (Так було навіть за умов революції 1968 року у Франції, так було під час масових виступів арабського населення у тій же Франції декілька років тому).

Б. Суверенітет. Як ми вже говорили, для теорії суспільних систем та «національної держави» як різновиду таких систем поняття «суверенітету» є тотожним автономії від впливів довкілля, тобто суверенітет є принцип, за яким державне утворення відділяє себе від навколишнього світу та заявляє право системи керуватися виключно «власними операціями». Важливість описаної функції полягає у тому, що концепт «суверенітету» є одним з засадничих і в теорії національної безпеки, оскільки загроза суверенітету означає загрозу функціонування всієї системи. Відмінність між

категоріями «стабільності» та «суверенітету» в теорії суспільної системи в тому, що принцип суверенітету діє на межі «система/навколишній світ» і тому безпосередньо стосується відношення до принципу «структурного співзв'язку», хоча, повторюємо, всі принципи системної теорії настільки взаємозв'язані між собою, що відділити їх ми можемо лише в абстракції. (Нагадаймо, що цей принцип формує «фільтр», який припускає тільки такі впливи довкілля, які не порушують власні операції системи, відсікаючи інші впливи).

Щодо категорії «стабільності», то вона акцентує, в основному, принцип «повторного входу» або відтворення системи в своїй системній якості. І тому загроза стабільності сприймається як така, що йде зсередини, в той час як загроза суверенітету надходить, як правило, ззовні.

В. Територіальна цілісність. Ця категорія тісно пов'язана з категорією суверенітету, оскільки також фіксує кордони між системою та зовнішнім світом. Втрата територіальної цілісності є водночас втратою суверенітету, хоча і втратою частковою, оскільки втрата частини території (або внаслідок сепаратистського руху, або як наслідок анексії з боку іншої держави), завдаючи системі сильного удару, може і не зруйнувати її, зберігаючи суверенітет за рештою території. Так, наприклад, Україна втратила частину своєї території у вигляді Криму через зовнішню агресію. Це був удар по її територіальній цілісності, але такий, який ніс безпосередню загрозу **українській державності**. Фактична втрата суверенітету над регіонами Донбасу є загрозою втрати цих територіальних анклавів, посилює ризики для української державності та формує більш серйозні проблеми для національної безпеки країни. Подальша втрата територій може стати фатальною для долі незалежної України, про що, до речі, публічно казав экс-очільник НАТО, генерал Уеслі Кларк. (Зокрема, він вважав, що межею, за якою держава може припинити своє існування, може бути втрата Дніпропетровської, Запорізької, Херсонської, Миколаївської та Одеської областей). Важливість цієї категорії для діяльності системи також зумовлює її важливість і для теорії «національної безпеки».

Г. Національні інтереси. Цю категорію ми можемо вважати як категорію вторинно-ідеологічного осмислення необхідності збе-

реження системного Цілого за будь-яку ціну. Чому ми вживаємо термін «ідеологічний» стосовно категорії «національні інтереси»? Більш докладно ми говорили про це на початку цього розділу, де фіксували певну відносність та змінність розуміння «національних інтересів» залежності від ідеологічних стандартів ученого чи політика. Однак, незважаючи на змінну природу національних інтересів, ця категорія фіксує певні *об'єктивні* реалії, незалежні від суб'єктивних уподобань теоретиків та безпосередніх акторів політичного процесу.

І якщо висловитися досить стисло, то вони полягають у тому, щоб всі компоненти суспільної системи під назвою «національна держава» працювали як бездоганний механізм, щоб жодний з принципів, проаналізованих вище, від яких залежить постійне відтворення системи, передусім принципи «повторного входу» та «структурного спів-зв'язку», не надавав зброю. Що стосується останніх, то вони, як ми щойно зазначали, зв'язані з суверенітетом та територіальною цілісністю, і очевидним є те, що всі фактори чи заходи, які сприяють посиленню можливості втримувати суверенітет та зберігати територіальну цілісність, *автоматично* належать до сфери національних інтересів країни, незалежно від того, що про це думають політики та як вони тлумачать цю категорію. (Люди можуть помилятися, але система – не помиляється ніколи!).

Д. Національна ідентичність. На відміну від вищезгаданих категорій «національна ідентичність» не фігурує в числі найбільш фундаментальних проблем національної безпеки. Однак подібна недооцінка є абсолютно помилковою, враховуючи ту роль, яку відіграє національна ідентичність у національній державі. Без такої ідентичності суспільна система під назвою «національна держава» є нежиттєздатною. Відсутність тієї чи іншої моделі нації як ідеальної спільноти та носія суверенітету перетворюють населення держави на конгломерат різних етнічних спільнот, що, в свою чергу, посилює небезпеку сепаратистських рухів та втрату «територіальної цілісності».

Вибух сепаратистських рухів у країнах без чіткої національної ідентичності основного населення, наявність компактного проживання великої за кількістю етнічної групи, що відрізняється від домінуючого етносу – все це закладає бомбу для територіальної

цілісності держави та становить загрозу для її системного Цілого. Так, уже давно намагається здобути власну державність французька провінція Канади Квебек, серйозну заявку на це зробила Каталонія, яка перебуває в складі Іспанії (неформальний референдум підтвердив намір відділитися), пройшов референдум у Шотландії (який, однак, закінчився перемогою прихильників єдності Великобританії). Великою проблемою є небезпека розпаду Бельгії, де не склалася національна єдність з двох домінуючих етніко-культурних груп – фламандців (носіїв голландської мови, які орієнтуються на Нідерланди) та валлонів (франкомовних, які орієнтуються на Францію). Наведені приклади (а їх є набагато більше) чітко демонструють значущість загальнонаціональної ідентичності населення держави для її функціонування як суспільної системи. Збій цього компонента призводить до загроз системній цілісності та викликає перспективу розпаду зазначеної системи. Таким чином, ми розглянули ті складові національної безпеки, які найбільш часто аналізуються теоретиками та входять в обов'язковий «пакет» визначень національної безпеки. Наша експлікація усталених понять та характеристик стану безпеки дозволяє з позицій системної теорії виробити «Третій шлях» розгляду їх статусу як опис параметрів функціонування суспільної системи, в які органічно входять «об'єктивні» та «ідеологізовані» складові. Таке органічне поєднання є результатом того, що у функціонування системи органічно входить «людський фактор». (Як відомо, Н. Луман акцентував важливість образу Спостерігача, тобто той факт, що ідеологічний «опис» системи є елементом функціонування цієї системи). Так, наприклад, такі характеристики, як «стабільність», «суверенітет» та «територіальна цілісність» є більш «об'єктивними», а «національні інтереси» чи «національна ідентичність» – характеристиками вторинно-ідеологізованими. Однак обидві групи становлять найважливіші компоненти такої суспільної системи, як «національна держава», без урахування яких неможливо описати стан системи з точки зору її безпеки.

Завершуючи наш розгляд, вважаємо за доцільне надати стислий опис основних «впливів» з боку «довкілля», системної теорії, які також фігурують майже у всіх теоріях безпеки та які усвідомлюються як негативні для безпеки фактори.

А. Виклик. Ми вже згадували теорію «виклику» та «відповіді» А. Тойнбі і кваліфікували її як досить вдалу безпекову теорію, хоча сам англійський історик не акцентував свій цивілізаційний підхід як таку теорію. Розглядаючи концепт «виклику» з точки зору теорії суспільних систем, зазначимо, що під «викликом» слід розуміти такий вплив «довкілля», який стимулює діяльність основних операцій системи, особливо тих, які відповідають за «повторний вхід» та «структурний співзв'язок». Якщо система життєздатна, то «відповіддю» на «виклик» виступає її *еволюція* у бік подальшої *диференціації* її функцій та їх удосконалення.

Б. Ризик. Під «ризиком» можна розуміти такий «виклик», який зменшує шанси на конструктивну відповідь у бік удосконалення системи. В ситуації ризиків для державного утворення відповідь може бути націлена на просте збереження системи або навіть її суттєве спрощення.

В. Загроза. Нарешті, «загрозою» можна вважати таку ступінь ризику, яка ставить під питання саме функціонування системи. Як ми пам'ятаємо, в теорії систем Н. Лумана, «довкілля» не може створити систему, але за певних умов воно здатне її знищити. Отже, «загроза» означає перспективу такого знищення, і численні приклади з роботи того ж А. Тойнбі демонструють відсутність адекватної відповіді в такій ситуації і зникнення системи.

Як ми вже згадували з книги Тойнбі, можна знайти безліч прикладів, які підтверджують системну теорію Н. Лумана та модель безпеки, яка вибудовується на основі цієї теорії. Серед великої кількості прикладів наведемо лише один, який ілюструє наші міркування. Йдеться про стародавні грецькі міста-держави, перед якими виник виклик – нестача продуктів харчування. Це був серйозний виклик для безпеки цих міні-держав, і вельми цікаво, як вони на нього реагували. Відповідь таких держав, як Халкіда, була такою, що вони розширили колонізацію заморських територій, розвиваючи мореплавання. Спарта відповіла проектом підкорення сусідніх територій, наслідком якого стала тотальна мілітаризація суспільної системи. Нарешті, Афіни відповіли проектом розвитку сільського господарства та ремесел, заохочуванням торгівлі, модернізацією політичних інститутів, розвитком демократії як засобу залучення до активного політичного життя різних верств афінського населення.

Як ми можемо охарактеризувати зазначений набір «відповідей»? Очевидно, що відповідь Афін була найбільш творчою, сприяла системній диференціації афінського суспільства та їх політичної системи. Тому продовольча криза для них залишилася на рівні саме виклику. «Відповідь» Халкідиди була не настільки, всебічною, але в її рамках також відбувся розвиток однієї галузі – мореплавання. Що ж до Спарти, то для неї виклик перетворився на ризик і відповідь призвела не тільки до граничного *спрощення* суспільно-політичної системи, але й до історичного глухого кута, повної стагнації мілітаризованої економіки та політичного життя.

Наведені характеристики можуть кваліфікуватися як суб'єктивні чи занадто смакові, як такі, що можуть бути змінені чи доповнювані іншими характеристиками. Однак наша спрощена типологія може бути використана для зручного та практичного опису впливів довкілля на функціонування системи з точки зору чіткої теорії, і ми це продемонструємо в наших наступних роботах.

1. Богданович В. Методологические основы системных исследований проблем военной безопасности государства / В. Богданович, А. Мачинский. – К., 2001. – 171 с.

2. Проблеми національної безпеки України. Збірник наукових матеріалів. Наука і оборона за ред. В. Ваганова. – К., 1995. – 133 с.

3. Гончаренко А. Громадянський контроль та система національної безпеки України / А. Гончаренко, Р. Джангужин, А. Лисицын // Зеркало недели. – 13 сентября. – 2012.

4. Гидденс Э. Устройство общества. Очерк теории структуризации / Э. Гидденс. – М.: Академия проект, 2005. – 528 с.

5. Парсонс Т. Система координат действия: культура, личность и место социальных систем / Т. Парсонс // Американская социологическая мысль. – М.: Наука, 1996. – С. 462–478.

6. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И. Валлерстайн. – СПб.: Университетская книга, 2001. – 416 с.

7. Матурана У. Древо познания: биологические корни человеческого понимания / У. Матурана, Ф. Варела. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 224 с.

8. Луман Н. Введение в системную теорию / Н. Луман. – М.: Логос, 2007. – 360 с.

9. Тойнби А. Дж. Постигание истории: Сборник / А. Дж. Тойнби. – М.: Прогресс, Культура, 1996. – 607 с.